

Τμήμα Οικονομικής Επιστήμης
Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Μάθημα: «Αρχές Κοινωνιολογίας»
Εξάμηνο: Γ' (2019-20)
Διδάσκων: Δημήτρης Δάλλας

Μάθημα 3^ο

Οι θεμελιωτές της Κοινωνιολογίας II:

**Οι βασικές θέσεις και η συνεισφορά στην επιστήμη της Κοινωνιολογίας
του
*Karl Marx***

Εισαγωγή

Αν η κοινωνιολογική οπτική του Α. Κοντ και του Ε. Ντιρκέμ ήταν προσανατολισμένη στην διερεύνηση και αποκάλυψη των «φυσικών νόμων» που διέπουν την κοινωνική ζωή με όρους αρμονικής συνύπαρξης και κοινωνικής τάξης και ειρήνης, η οπτική του Καρλ Μαρξ στρέφεται στην έννοια και την πραγματικότητα της κοινωνικής σύγκρουσης. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι αν στον πυρήνα της σκέψης του Κοντ βρίσκεται η κοινωνική αρμονία και ενότητα της κοινωνίας, η οποία διασφαλίζεται από την ευρεία συναίνεση ως προς το «πνεύμα» της εποχής, το οποίο θα κατέγραφε και θα αναδείκνυε τους «φυσικούς νόμους» της «έλιξης» και της «αρμονίας» που διέπουν την κοινωνική συνύπαρξη, αν στο σύστημα σκέψης του Ντιρκέμ η συλλογική συνείδηση είναι αυτή που διασφαλίζει την επιβίωση, την αναπαραγωγή και τη συνοχή του οργανικού κοινωνικού συστήματος ως μιας ηθικής ενότητας των ατόμων, τότε στον πυρήνα της σκέψης του Μαρξ εντοπίζουμε τη σύγκρουση των αντιθέτων ως βασική κινητήρια δύναμη εξέλιξης της ιστορίας, καθώς και την ιδέα ότι το πέρασμα στη μελλοντική κοινότητα των ανθρώπων δεν μπορεί παρά να επιτευχθεί με την υπέρβαση των αντιθέσεων (και όχι με την αρμονική συνύπαρξη τους στο πλαίσιο των υπάρχουσών κοινωνικών σχέσεων ασύμμετρης ισχύος).

Καρλ Μαρξ **(Karl Marx, 1818-1883)**

Το πολυπρισματικό έργο του Καρλ Μαρξ συντίθεται από φιλοσοφικές, ιστορικές, κοινωνιολογικές και οικονομικές προσεγγίσεις και αναλύσεις. Η θεμελιώδης θεωρητική και μεθοδολογική αρχή που χαρακτηρίζει το έργο του είναι ο διαλεκτικός-ιστορικός υλισμός. Ο διαλεκτικός-ιστορικός υλισμός προκύπτει από τη σύζευξη της διαλεκτικής φιλοσοφίας του Χέγκελ και του επιστημονικού υλισμού. Οι ερμηνείες των θέσεων του Μαρξ από τους επίγονους μαρξιστές θεωρητικούς, καθώς και οι κριτικές που έχουν ασκηθεί πάνω στο ζήτημα της προτεραιότητας της ύλης έναντι της συνείδησης, της υλικής βάσης έναντι του εποικοδομήματος είναι μια ευρεία και πυκνή πολιτική και φιλοσοφική συζήτηση και αντιπαράθεση, η οποία ξεφεύγει κατά πολύ από τα όρια του μαθήματος. Αυτό που θα πρέπει να κρατήσουμε είναι ότι με τον διαλεκτικό-ιστορικό υλισμό προτείνεται μια προσέγγιση μελέτης της κοινωνίας, η οποία αναγνωρίζει την κοινωνία ως ένα κοινωνικό σχηματισμό ιστορικά διαμορφωμένο, διαρκώς μεταβαλλόμενο και μετασχηματιζόμενο μέσα από τη διαλεκτική σύγκρουση αντιθέτων και τη σύνθεση τους σε μια νέα κάθε φορά ενότητα.

Βασικός σκοπός του Μαρξ ήταν η ιστορική κριτική ανάλυση της βιομηχανικής, καπιταλιστικής κοινωνίας και πιο συγκεκριμένα η διερεύνηση και μελέτη των μορφών και των περιεχομένων των κοινωνικών σχέσεων, που αντιστοιχούσαν σε αυτή την κοινωνία. Η ιστορική έρευνα προσφέρει τη δυνατότητα διερεύνησης των ιστορικών συνθηκών, των ιστορικών προϋποθέσεων διαμόρφωσης της καπιταλιστικής κοινωνίας και των σχέσεων που της αντιστοιχούν. Επίσης, ο Μαρξ επιχείρησε να ασκήσει κριτική στις έννοιες, τις κατηγορίες της αστικής πολιτικής οικονομίας, όχι μόνο αποκαλύπτοντας τις αφαιρέσεις που υποστήριζε αυτή, αλλά και καταδεικνύοντας τη σχέση των εννοιολογικών αυτών κατηγοριών με τις ιστορικές συνθήκες της καπιταλιστικής κοινωνίας.

Ο προσανατολισμός αυτός προς την σύγκρουση και τον ανταγωνισμό υποστηρίζει και αντίστοιχες θεωρητικές και μεθοδολογικές αρχές. Ο Μαρξ στο έργο του ανέπτυξε τον λεγόμενο «διαλεκτικό υλισμό» για να ερμηνεύσει τις σχέσεις φύσης-ανθρώπου/κοινωνίας, ύλης-συνείδησης και την ιστορική εξέλιξη των ανθρώπινων κοινωνιών και των διαφορετικών κοινωνικο-οικονομικών συστημάτων.

Ο «διαλεκτικός υλισμός» συνιστά μια κριτική «σύζευξη της φιλοσοφίας της διαλεκτικής του Χέγκελ¹ και του φιλοσοφικού υλισμού του 18^{ου} και του επιστημονικού υλισμού του 19^{ου} αιώνα».² Ο Μαρξ δανείστηκε από το δάσκαλό του

---

¹ G. Ritzer, *Σύγχρονη Κοινωνιολογική Θεωρία*, μτφρ. Γ. Χρηστίδης, Κριτική, Αθήνα 2012. Όπως αναλύει ο Ritzer «η διαλεκτική είναι τόσο τρόπος σκέψης για τον κόσμο όσο και εικόνα του κόσμου. Ως τρόπος σκέψης δίνει έμφαση στη σημασία των διαδικασιών, των σχέσεων, της δυναμικής, των συγκρούσεων και των αντιφάσεων –πρόκειται για μια δυναμική και όχι στατική κοσμοθεωρία. Σύμφωνα με τη διαλεκτική ο κόσμος δεν αποτελείται από στατικές δομές αλλά από διαδικασίες, σχέσεις, δυναμική, συγκρούσεις και αντιφάσεις [...] Ο Hegel εφάρμοζε τη διαλεκτική μόνο στο πεδίο των ιδεών, ενώ ο Marx πίστευε ότι έβρισκε εφαρμογή στις περισσότερες υλικές πτυχές της ζωής, όπως η οικονομία» Η φιλοσοφία του ιδεαλισμού «δίνει προτεραιότητα στο νου και τις ιδέες έναντι του υλικού κόσμου. Ο κοινωνικός ορισμός του φυσικού και του υλικού κόσμου έχει μεγαλύτερη σημασία από τους δύο αυτούς κόσμους καθαυτούς. Στην ακραία του μορφή, ο ιδεαλισμός εισηγείται τη θέση ότι υπάρχουν μόνο ο νους και οι ψυχολογικές κατασκευές [...] Οι ιδεαλιστές δεν δίνουν έμφαση μόνο στις νοητικές διεργασίες αλλά και στις ιδέες που αυτές παράγουν. Ο Hegel έδινε μεγάλη σημασία στην ανάπτυξη αυτών των ιδεών, και ιδιαίτερα σε αυτό που ονόμαζε «πνεύμα» της κοινωνίας. Μάλιστα, ο Hegel διατύπωσε ένα είδος εξελικτικής θεωρίας του κόσμου, διατυπωμένης με ιδεαλιστικούς όρους. Αρχικά οι άνθρωποι διέθεταν μόνον την ικανότητα να αποκτούν αισθητηριακή αντίληψη του κόσμου που τους περιβάλλει. Αργότερα απέκτησαν την ικανότητα να έχουν συνείδηση και αυτοαντίληψη. Χάρη σε αυτή την αυτογνωσία και αυτοαντίληψη άρχισαν να αντιλαμβάνονται ότι μπορούν να προοδεύσουν. Στη διαλεκτική προσέγγιση του Hegel, οι άνθρωποι αντιπαραβάλλουν αυτό που είναι προς αυτό που θεωρούν ότι θα μπορούσαν να γίνουν. Η λύση αυτής της αντίφασης έρχεται με την ανάπτυξη της ατομικής συνείδησης για τη θέση του κάθε ανθρώπου στο ευρύτερο πνεύμα της κοινωνίας. Οι άνθρωποι εντέλει συνειδητοποιούν ότι η ολοκλήρωσή τους εξαρτάται από την ανάπτυξη και διεύρυνση του πνεύματος της κοινωνίας συνολικά. Ως εκ τούτου, τα άτομα το σχήμα του Hegel εξελίσσονται, περνώντας από την αντίληψη των πραγμάτων, στην αντίληψη του εαυτού και τελικά στην αντίληψη της θέσης τους στην ευρύτερη τάξη πραγμάτων. Ο Hegel διατύπωσε λοιπόν μια γενική θεωρία για την εξέλιξη του κόσμου. Πρόκειται για μια υποκειμενική θεωρία, όπου η αλλαγή συντελείται στο επίπεδο της συνείδησης. Η αλλαγή συντελείται όμως σε μεγάλο βαθμό ανεξάρτητα από τον έλεγχο των δρώντων. Οι δρώντες υποβαθμίζονται σε απλά σχήματα, τα οποία συνεπαίρνει η αναπόδραστη εξέλιξη της συνείδησης». Ο Μαρξ εδραίωσε τη δική του διαλεκτική σε υλικά θεμέλια. Ο Μαρξ άσκησε κριτική στον Φόιερμπαχ, γιατί έδινε έμφαση στη θρησκεία ενώ πίστευε ότι πρέπει να αναλυθεί συνολικά το κοινωνικό σύστημα και δη η οικονομία. Επίσης πίστευε ότι ο Φόιερμπαχ δεν αξιοποίησε τη διαλεκτική στον υλιστικό του προσανατολισμό, ιδίως όσον αφορά τη σχέση ανάμεσα στους ανθρώπους και τον υλικό κόσμο. Επιπλέον, υποτίμησε ο Φόιερμπαχ την πράξη, την πρακτική δραστηριότητα. «Ο Marx απέσπασε τα σημαντικότερα στοιχεία των θεωριών των δύο στοχαστών -τη διαλεκτική από τον Hegel και τον υλισμό από τον Feuerbach) και τα ενσωμάτωσε στη δική του φιλοσοφική θέση, τον διαλεκτικό υλισμό, ο οποίος εστιάζει στις διαλεκτικές σχέσεις εντός του υλικού κόσμου» (σελ.52-57).

² Μ.Ν.Αντωνοπούλου, *Οι κλασικοί της κοινωνιολογίας: Κοινωνική θεωρία και νεότερη κοινωνία*, Σαββάλας, Αθήνα 2008, σ. 80-1. Όπως επισημαίνει η Αντωνοπούλου «ο όρος διαλεκτικός-ιστορικός υλισμός δηλώνει ακριβώς ότι η υλιστική αντίληψη, οι αρχές του διαλεκτικού υλισμού βρίσκουν εφαρμογή τόσο στη φύση όσο και στην ανθρώπινη κοινωνία και ιστορία. Η διαφορά του μαρξιστικού υλισμού έναντι των προγενέστερων, του φυσικοεπιστημονικού υλισμού ειδικότερα, είναι βεβαίως η αντίληψη για τον διαλεκτικό χαρακτήρα της κίνησης της ύλης». Η Αντωνοπούλου αναφέρει ότι για τον Ένγκελς τρεις «μεγάλες ανακαλύψεις στις φυσικές επιστήμες και τη βιολογία άνοιξαν το δρόμο στη σωστή κατανόηση των διαδικασιών της Φύσης και επιτρέπουν την οροθέτηση του “επιστημονικού υλισμού” και της συστηματικής επιστήμης έναντι των προγενέστερων υλισμών [...] Οι μεγάλες ανακαλύψεις ήταν, πρώτον, αυτή του κυττάρου, δεύτερον η αρχή της διατήρησης και της μεταστρεψιμότητας της ενέργειας και τρίτον, η “απόδειξη” του Δαρβίνου για την εξέλιξη της οργανικής ζωής, συμπεριλαμβανομένου του ανθρώπου, από πρωτογενείς μονοκύτταρες μορφές ζωής που έχουν χημική, δηλαδή ανόργανη προέλευση. [...] Θέλησε να δείξει ότι οι σχέσεις των φυσικών δυνάμεων, των χημικών στοιχείων και των διαδικασιών της ανόργανης και της οργανικής φύσης διέπονται από τον “νόμο της αντίφασης”, τον “νόμο της μετατροπής της ποσότητας σε ποιότητα”, τον “νόμο της ενότητας”, της “αλληλοδιείσδυσης των αντιθέτων” και της “άρνησης της άρνησης”. Τους “νόμους” αυτούς της “διαλεκτικής” ο Ένγκελς τους εξέλαβε ως τους “αληθινούς νόμους της εξέλιξης της φύσης”. Η προσπάθεια λοιπόν του Ένγκελς αρχικά και του Λένιν στη συνέχεια να συνθέσουν και

(Χέγκελ) την έννοια της διαλεκτικής, ώστε να την χρησιμοποιήσει για την κατανόηση του τρόπου εξέλιξης των ανθρώπινων κοινωνιών μέσα από μια δυναμική διαδικασία σύγκρουσης αντιθέτων δυνάμεων και υπέρβασής τους σε μια νέα κοινωνική μορφή. Προσπάθησε να δώσει, όμως, μια υλιστική ερμηνεία -και όχι ιδεαλιστική- για την εξέλιξη των κοινωνιών μες την ιστορία, δίνοντας έμφαση στην «υλική βάση» των κοινωνιών (παραγωγικές σχέσεις, παραγωγικές δυνάμεις) και στην σύγκρουση των ταξικών συμφερόντων. Όπως παρατηρεί ο Ρ. Αρόν, «η σκέψη του Μαρξ είναι μια ερμηνεία του αντιφατικού ή ανταγωνιστικού χαρακτήρα της καπιταλιστικής κοινωνίας. Κατά κάποιον τρόπο ολόκληρο το έργο του Μαρξ είναι μια προσπάθεια για να δείχτει ότι ο ανταγωνιστικός τούτος χαρακτήρας είναι αδιαχώριστος από την θεμελιώδη δομή του καπιταλιστικού καθεστώτος και ταυτόχρονα αποτελεί το ελατήριο της ιστορικής κίνησης».³

Για τον Μαρξ η ιστορία των ανθρώπινων κοινωνιών ήταν η ιστορία των ταξικών συγκρούσεων, της ταξικής πάλης. Όπως υποστηρίζει στο Κομμουνιστικό Μανιφέστο «η ιστορία όλων των κοινωνιών ως τις μέρες μας είναι η ιστορία της πάλης των τάξεων. Ελεύθερος και δούλος, πατρίκιος και πληβείος, βαρόνος και δουλοπάροικος, μάστορας και κάλφας, με δυο λόγια καταπιεστής και καταπιεζόμενος, βρισκόταν σε συνεχή αντίθεση μεταξύ τους, σ' έναν αδιάκοπο πόλεμο, άλλοτε κρυφό, άλλοτε φανερό, που κάθε φορά τελείωνε ή με τον επαναστατικό μετασχηματισμό ολόκληρης της κοινωνίας ή με την κοινή καταστροφή των αντιμαχόμενων τάξεων».⁴

Φύση-άνθρωπος-κοινωνία

Η σχέση του ανθρώπου με τη φύση είναι μια διαλεκτική και ανταγωνιστική σχέση. Ο άνθρωπος αποσπά πρώτες ύλες από τη φύση και με αυτό τον τρόπο προσπαθεί να ικανοποιήσει τις άμεσες βιοτικές του ανάγκες, καθώς και να προφυλαχθεί από τις δυνάμεις της φύσης. Ο άνθρωπος μέσω της εργασίας παρεμβαίνει και μετασχηματίζει

να υποστηρίξουν τη μαρξιστική επιστήμη ως διαλεκτικό υλισμό συνίσταται στη σύζευξη, όπως είπαμε, της εγγεληνής διαλεκτικής με το φυσικό-επιστημονικό αξίωμα της κίνησης της ύλης. Η ειδοποιός διαφορά της μαρξιστικής θεωρίας [...] είναι, κατά τους πρωτεργάτες του, ο διαλεκτικός χαρακτήρας της κίνησης της ύλης. Αυτό που επάσχιζαν να τεκμηριώσουν είναι ότι οι διαδικασίες στη φύση, η φυσική εξέλιξη, η εξέλιξη στα διάφορα επίπεδα της φυσικής πραγματικότητας, από τα χαμηλότερα είδη του φυτικού και του ζωικού βασιλείου μέχρι τον άνθρωπο και τη συνείδησή του, είναι δυνατόν να κατανοηθούν ως πάλη αντιθέτων δυνάμεων, ως πάλη “αλληλοαποκλειόμενων αντιθέτων”».

³³ Ρ.Αρόν, *Η εξέλιξη της κοινωνιολογικής σκέψης*, μετ. Μπ.Λυκούδης, Γνώση, Αθήνα 2008, σ.208.

⁴ Κ. Μαρξ- Φ. Ένγκελς, *Το μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, μετ. Γ. Κόττης, εισ. Ε. Hobsbawm, μετ. εισ. Β. Καπετανγιάννης, Θεμέλιο, Αθήνα 2004, σ. 45-6.

το φυσικό περιβάλλον, υπερβαίνοντας με αυτό τον τρόπο τους περιορισμούς που θέτει αυτό. Από την στιγμή, όμως, που μετασχηματίζει διά της εργασίας το φυσικό περιβάλλον μετασχηματίζει και τον ίδιο του τον εαυτό, καθώς αφενός το μεταμορφωμένο φυσικό περιβάλλον επαναδρά στον άνθρωπο και αφετέρου δημιουργεί πολιτισμό υπερβαίνοντας τη φυσική αναγκαιότητα.

Για τον Μαρξ, ο άνθρωπος είναι ένα «καθολικό είδος». Με αυτό τον χαρακτηρισμό εννοούσε ότι ο άνθρωπος είναι «ελεύθερος» έναντι της φύσης και του αντικειμενικού κόσμου, δηλαδή έχει τη δυνατότητα να θέτει τη φύση, την κοινωνία αλλά και τη δραστηριότητά του ως αντικείμενα της σκέψης, της βούλησης, της συνείδησης και της δράσης του.⁵ Αυτό του επιτρέπει να υπερβαίνει τη μερικότητα της αντίληψης και της συνείδησης και να μπορεί να συλλαμβάνει τον κόσμο ως γενικό και καθολικό. Επίσης αυτό του επιτρέπει να μπορεί μέσω της δράσης του να υπερβαίνει τους περιορισμούς της φύσης, μορφοποιώντας το περιβάλλον του. Επομένως, και το φυσικό περιβάλλον ενέχει ιστορικότητα.

Η σχέση του ανθρώπου με τη φύση συνιστά μια κοινωνική σχέση, καθώς μεσολαβείται και διαμορφώνεται από την κοινωνική πρακτική των ανθρώπων. Ο άνθρωπος με το να οικειοποιείται τη φύση για να καλύψει τις βιοτικές του ανάγκες μεταμορφώνει τόσο τη φύση όσο και τον ίδιο, δηλαδή την κοινωνία του. Επομένως, οι σχέσεις του ανθρώπου με τη φύση διαμορφώνονται κάθε φορά βάσει των κοινωνικών σχέσεων μέσω των οποίων δρα και σκέφτεται ο άνθρωπος και εντός των εκάστοτε ιστορικών συνθηκών.

Με την σταδιακή κατασκευή και χρήση εργαλείων και τη συσσώρευση γνώσης ο άνθρωπος υπερβαίνει τους περιορισμούς της φύσης και συγκροτεί τον πολιτισμό του, μέσω μιας διαδικασίας «αντικειμενοποίησης». Τα εργαλεία, τα έργα, τα δημιουργήματα, τα τεχνουργήματά του εκφράζουν τον ανθρώπινο πολιτισμό, συνιστούν αντικειμενοποιήσεις, παροντοποιήσεις θα μπορούσαμε να πούμε, του ανθρώπινου πολιτισμού. Με αυτό τον τρόπο, ο άνθρωπος υπερβαίνει το «ζυγό της ανάγκης», όπως λέει η Χ. Άρεντ, απελευθερώνεται από την φυσική ανάγκη, από τον κύκλο της βιολογικής ζωής, τον κύκλο του μόχθου και της κατανάλωσης. Ο

---

⁵ Μ.Ν.Αντωνοπούλου, *Οι κλασικοί της κοινωνιολογίας: Κοινωνική θεωρία και νεότερη κοινωνία*, όπ.π., σ. 120.

άνθρωπος με την εργασία οικοδομεί έναν αντικειμενικό κόσμο, γεμάτο τεχνουργήματα ανθεκτικά στο χρόνο.⁶

Υλική βάση και εποικοδόμημα

Ο Μαρξ προσεγγίζει με τη διαλεκτική ιστορική μέθοδο τη σχέση της υλικής βάσης, της οικονομικής δομής της κοινωνίας με τις πολιτικές, θεσμικές, ιδεολογικές και αισθητικές μορφές. Ως οικονομική, υλική βάση θεωρούνται, οι υλικές συνθήκες, οι σχέσεις παραγωγής και οι παραγωγικές δυνάμεις (μέσα παραγωγής, εργασιακή δύναμη, οργάνωση της παραγωγικής διαδικασίας). Για τον Μαρξ οι υλικές συνθήκες ύπαρξης της κοινωνίας και οι σχέσεις βάσει των οποίων οργανώνεται η παραγωγική διαδικασία και η διαδικασία διανομής και κυκλοφορίας των προϊόντων καθορίζει τις υπόλοιπες κοινωνικές σχέσεις καθώς και τις μορφές κοινωνικής συνείδησης. Στον «Πρόλογο του 1859» στο έργο *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, ο Μαρξ υποστηρίζει συγκεκριμένα: «στην κοινωνική παραγωγή της ζωής τους οι άνθρωποι εισέρχονται σε σχέσεις καθορισμένες, αναγκαίες, ανεξάρτητες από τη θέλησή τους, σε σχέσεις παραγωγής, οι οποίες αντιστοιχούν σε μια καθορισμένη βαθμίδα ανάπτυξης των υλικών παραγωγικών τους δυνάμεων. Η ολότητα αυτών των σχέσεων παραγωγής αποτελεί την οικονομική δομή της κοινωνίας, την πραγματική βάση στην οποία υψώνεται ένα νομικό και πολιτικό εποικοδόμημα και στην οποία αντιστοιχούν συγκεκριμένες μορφές συνείδησης. Ο τρόπος παραγωγής της υλικής ζωής καθορίζει γενικά την κοινωνική, πολιτική και πνευματική διαδικασία της ζωής. Δεν είναι η συνείδηση των ανθρώπων που καθορίζει το είναι τους, αλλά, αντίστροφα, το κοινωνικό τους είναι καθορίζει τη συνείδησή τους».⁷

Παραγωγικές σχέσεις και παραγωγικές δυνάμεις

Ο Μαρξ ερμήνευσε την κοινωνική μεταβολή μέσα από μια δυναμική διαλεκτική αντίθεση μεταξύ των κοινωνικών παραγωγικών δυνάμεων και των παραγωγικών

---

⁶ Χ.Αρεντ, *Η ανθρώπινη κατάσταση*, μετ. Σ. Ροζάνης - Γ. Λυκιαρδόπουλος, Γνώση, Αθήνα 1986, σ.191. Η Άρεντ υποστηρίζει ότι «μόνο εμείς που έχουμε οικοδομήσει την αντικειμενικότητα ενός δικού μας κόσμου απ' όσα υλικά μας παρέχει η φύση, μόνο εμείς που έχουμε κατασκευάσει αυτόν τον κόσμο μέσα στον περίγυρο της φύσης ώστε να προστατευόμαστε απ' αυτή, μπορούμε να θεωρούμε τη φύση ως κάτι "αντικειμενικό". Χωρίς έναν κόσμο που να μεσολαβεί ανάμεσα στους ανθρώπους και στη φύση, υπάρχει αιώνια κίνηση, αλλά όχι αντικειμενικότητα».

⁷ Κ. Μαρξ, *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, μετ. Χ. Μπαλωμένος, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2010, σ. 19.

σχέσεων.⁸ Παραγωγικές δυνάμεις είναι «η ικανότητα μιας δεδομένης κοινωνίας να παράγει, ικανότητα που βασίζεται στις επιστημονικές γνώσεις, στον τεχνικό εξοπλισμό και στην ίδια την οργάνωση της συλλογικής εργασίας».⁹ Οι σχέσεις παραγωγής πέραν των σχέσεων ιδιοκτησίας μπορεί να συμπεριλάβουν και την κατανομή του εθνικού εισοδήματος, «που καθορίζεται λιγότερο ή περισσότερο έντονα από τις σχέσεις ιδιοκτησίας».¹⁰ Η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων σε κάποιο σημείο φτάνει να είναι ασύμβατη με τις υπάρχουσες κοινωνικές παραγωγικές σχέσεις. Σε αυτή την ιστορική στιγμή, οι σχέσεις παραγωγής μοιάζουν να περιορίζουν τις δυνατότητες ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, με αποτέλεσμα η κοινωνική ανατροπή των υπαρχουσών σχέσεων παραγωγής να είναι ιστορικά αναπόφευκτη.¹¹ Το πέρασμα από το φεουδαρχικό τρόπο παραγωγής στον

---

⁸ Ρ.Αρόν, *Η εξέλιξη της κοινωνιολογικής σκέψης*, ό.π., σ. 216. Ο Αρόν αναφέρει ότι «η διαλεκτική της ιστορίας συνίσταται από την κίνηση των παραγωγικών δυνάμεων, οι οποίες σε ορισμένες επαναστατικές περιόδους έρχονται σε αντίθεση με τις σχέσεις παραγωγής, δηλαδή με τις σχέσεις ιδιοκτησίας και ταυτόχρονα με την κατανομή των εισοδημάτων μεταξύ των ατόμων ή ομάδων της κοινότητας».

⁹ Ρ.Αρόν, *Η εξέλιξη της κοινωνιολογικής σκέψης*, ό.π., σ. 216.

¹⁰ Ρ.Αρόν, *Η εξέλιξη της κοινωνιολογικής σκέψης*, ό.π., σ. 216. Επίσης βλ. Μ.Ν.Αντωνοπούλου, *Οι κλασικοί της κοινωνιολογίας: Κοινωνική θεωρία και νεότερη κοινωνία*, ό.π., σ. 99-103. Η Αντωνοπούλου συζητά τις μεταποπίσεις και τις επεξεργασίες των εννοιών «παραγωγικές σχέσεις» και «παραγωγικές δυνάμεις». Αρχικά οι «δυνάμεις της παραγωγής» περιορίζονταν στα μέσα της παραγωγής, δηλαδή στα εργαλεία, μηχανές, πρώτες ύλες, τα κτήρια και ό,τι άλλο χρησιμοποιείται στη διαδικασία της παραγωγής υλικών αγαθών. Ο ίδιος ο Μαρξ ονόμαζε τα μέσα της εργασίας ως «υλικές δυνάμεις της παραγωγής» ή «δυνάμεις της παραγωγής». Όπως επισημαίνει η Αντωνοπούλου «καθώς όμως έγινε αντιληπτό ότι τα μέσα παραγωγής δεν είναι δυνατόν να παράγουν οτιδήποτε από μόνα τους, στις παραγωγικές δυνάμεις προστέθηκε η εργασιακή δύναμη, η ικανότητα του ανθρώπου να εργάζεται και να αναλώνει τις πνευματικές και σωματικές του δυνάμεις. Με την έννοια εργασιακή δύναμη εννοήθηκε αρχικά η φυσική δύναμη του ανθρώπου να καταβάλλει προσπάθεια και ενέργεια. Στη συνέχεια, πιο εκσυγχρονισμένες εκδοχές της μαρξιστικής θεωρίας περιλαμβάνουν στις παραγωγικές δυνάμεις την εργασιακή δύναμη σχεδόν ως τη δημιουργική ικανότητα του ανθρώπου, την ικανότητα που περιλαμβάνει αν όχι τον σχεδιασμό της παραγωγής, τουλάχιστον τη γνώση και την εμπειρία που η άμεση παραγωγική διαδικασία απαιτεί, και όχι μόνο ή απλώς την ικανότητα προς εργασία. Ο Ετιέν Μπαλιμπάρ υποστηρίζει ότι τις παραγωγικές δυνάμεις δεν θα πρέπει να τις κατανοούμε ως πράγματα αλλά ως σχέσεις, ως κοινωνικές σχέσεις. Άλλοι θεωρητικοί (Χάρνεκερ) υποστηρίζει ότι θα πρέπει να περιλαμβάνεται στις παραγωγικές δυνάμεις και ο συγκεκριμένος τρόπος με τον οποίο συνδυάζονται τα «μέσα» με την εργασιακή δύναμη. Δηλαδή η «συνεργασία» και ο συγκεκριμένος κάθε φορά «καταμερισμός της εργασίας», οι σχέσεις της παραγωγής δηλαδή, συνιστούν παραγωγικές δυνάμεις.

Ως σχέσεις παραγωγής προσδιορίζονται οι σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων που εμπλέκονται στην παραγωγική διαδικασία, οι σχέσεις μέσω των οποίων συντελείται η παραγωγή των υλικών αγαθών. Η αντίληψη περί της προτεραιότητας της παραγωγής οδήγησε στον ορισμό των κοινωνικών σχέσεων, των σχέσεων παραγωγής ως σχέσεων ιδιοκτησίας. Η «ιδιοκτησία» ορίζεται ως «σύνδεση-σχέση» των εργαζομένων των μη εργαζομένων με τα μέσα της παραγωγής. Στις πιο εκσυγχρονισμένες και επεξεργασμένες εκδοχές της θεωρίας και ύστερα από τη σχετική συζήτηση που έχει γίνει, ως ιδιοκτησία δεν εννοείται μόνο η νομική κατοχή, αλλά και ο «αποτελεσματικός έλεγχος» των μέσων της παραγωγής».

¹¹ Κ. Μαρξ – Φ. Ένγκελς, *Το μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, σ. 50-3. Σχετικά με την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων και την ανατροπή των παραγωγικών σχέσεων ο Μαρξ και ο Ένγκελς υποστηρίζουν ότι «η αστική τάξη δεν μπορεί να υπάρχει αν δεν επαναστατικοποιεί συνεχώς τα μέσα παραγωγής, δηλαδή τις σχέσεις παραγωγής, όλες γενικά τις κοινωνικές σχέσεις. Αντίθετα, για

καπιταλιστικό έγινε με αυτό τον τρόπο, όπως και με αυτό τον τρόπο υποστηρίζει ο Μαρξ ότι θα πραγματοποιηθεί το πέρασμα στο κομμουνιστικό στάδιο, δηλαδή μέσω της υπέρβασης των εσωτερικών αντιθέσεων και αντιφάσεων του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Όπως λέει χαρακτηριστικά «σε μια ορισμένη βαθμίδα της ανάπτυξής τους, οι υλικές παραγωγικές δυνάμεις της κοινωνίας έρχονται σε αντίφαση με τις υπάρχουσες σχέσεις παραγωγής ή, πράγμα που αποτελεί μόνο τη νομική έκφραση γι' αυτό, με τις σχέσεις ιδιοκτησίας, μέσα στις οποίες κινούνταν μέχρι τότε. Από μορφές ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων οι σχέσεις αυτές μετατρέπονται σε δεσμά τους. Τότε επέρχεται μια εποχή κοινωνικής επανάστασης. Με την αλλαγή της οικονομικής βάσης ανατρέπεται, αργά ή γρήγορα, ολόκληρο το τεράστιο εποικοδόμημα».¹²

Αυτή η προσέγγιση του Μαρξ έχει δεχτεί την κατηγορία του τεχνοοικονομικού ντετερμινισμού, καθώς επιχειρεί να κατανοήσει και να ερμηνεύσει την ιστορική πορεία των κοινωνικών σχηματισμών από στάδιο σε στάδιο μέσω της εξήγησης της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων. Επίσης, η θέση του περί ιστορικά αναπόφευκτης μετάβασης στο τελικό στάδιο της κομμουνιστικής κοινωνίας μέσω της επαναστατικής ανατροπής μαρτυρά μια νομοτελειακή αντίληψη της ιστορίας, η οποία έχει συναντήσει κι αυτή έντονη κριτική.¹³

όλες τις προηγούμενες βιομηχανικές τάξεις [Σ.τ.Μ.: εννοεί τις παραγωγικές τάξεις που κυριαρχούσαν στα διάφορα στάδια της ιστορίας], η αμετάβλητη διατήρηση του παλαιού τρόπου παραγωγής ήταν ο πρώτος όρος της ύπαρξής τους. Η αστική εποχή διακρίνεται απ' όλες τις προηγούμενες για τη συνεχή ανατροπή της παραγωγής, τον αδιάκοπο κλονισμό όλων των κοινωνικών καταστάσεων και για την αιώνια αβεβαιότητα και κινητικότητα [...] Η αστική τάξη, στη σχεδόν εκατόχρονη ταξική κυριαρχία της, δημιούργησε τόσο μαζικές και κολοσσιαίες παραγωγικές δυνάμεις όσο δεν μπόρεσαν όλες μαζί οι προηγούμενες γενιές. Υποταγή των φυσικών δυνάμεων, μηχανές, εφαρμογή της χημείας στη βιομηχανία και γεωργία, ατμοπλοία, σιδηρόδρομοι, ηλεκτρικός τηλεγράφος, εκχέρσωση ολόκληρων ηπείρων, διάνοιξη ποταμών για να αποβούν πλωτοί, πληθυσμοί ολόκληροι που ξεπετιούνται λες από τη γη [...] Είδαμε λοιπόν: τα μέσα παραγωγής και συναλλαγής, που πάνω τους διαμορφώθηκε η αστική τάξη, είχαν δημιουργηθεί στη φεουδαρχική κοινωνία. Σ ένα ορισμένο στάδιο ανάπτυξης αυτών των παραγωγικών και συναλλακτικών μέσων, οι σχέσεις μέσα στις οποίες η φεουδαρχική κοινωνία παρήγαγε και αντάλλαζε, και η φεουδαρχική οργάνωση της γεωργίας και της μανιφακτούρας, με μια λέξη οι φεουδαρχικές σχέσεις ιδιοκτησίας, δεν αντιστοιχούσαν πια στις ήδη ανεπτυγμένες παραγωγικές δυνάμεις. Εμπόδιζαν την παραγωγή αντί να την προωθούν. Είχαν μεταβληθεί σε ισάριθμα δεσμά. Έπρεπε να σπάσουν, κι έσπασαν».

¹² Κ.Μαρξ, *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, όπ.π., σ. 19-20. Όπου ο Μαρξ συνεχίζει λέγοντας ότι «κατά την εξέταση τέτοιων ανατροπών πρέπει να κάνουμε πάντα διάκριση ανάμεσα στην υλική, με ισχύ φυσικής αναγκαιότητας, ανατροπή των οικονομικών όρων παραγωγής και τις νομικές, πολιτικές, θρησκευτικές, καλλιτεχνικές ή φιλοσοφικές, με λίγα λόγια τις ιδεολογικές μορφές με τις οποίες αποκτούν οι άνθρωποι συνείδηση αυτής της σύγκρουσης και την φέρνουν εις πέρας».

¹³ Ρ. Αρόν, *Η εξέλιξη της κοινωνιολογικής σκέψης*, όπ.π., σ. 217. Ο Αρόν υποστηρίζει ότι «η διαλεκτική αυτή των παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων μας υποβάλλει μια θεωρία των επαναστάσεων. Πράγματι, για τούτη τη θεώρηση της ιστορίας οι επαναστάσεις δεν είναι πολιτικά συμβεβηκότα, αλλά η έκφραση μιας ιστορικής αναγκαιότητας. Οι επαναστάσεις εκπληρώνουν αναγκαίες λειτουργίες και γίνονται όταν δοθούν οι κατάλληλες συνθήκες. Οι καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής αναπτύσσονται καταρχήν μέσα στους κόλπους της φεουδαλικής κοινωνίας. Η γαλλική

Η σημαντική, όμως, συνεισφορά του Μαρξ ήταν η εστίαση στη διαλεκτική αντίθεση στην κοινωνία μεταξύ των κοινωνικών τάξεων. Δεν έχουμε να κάνουμε με μια προσέγγιση αρμονικής συνύπαρξης των αντιθέτων, αλλά με μια συγκρουσιακή συνύπαρξη των πόλων της διαλεκτικής αυτής αντίθεσης. Με την εδραίωση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, εμφανίζονται δύο κύριες κοινωνικές τάξεις, οι κεφαλαιοκράτες και οι προλετάριοι, ή αλλιώς η αστική τάξη και η εργατική. Ο ένας προϋποθέτει τον άλλο, με την έννοια ότι η αστική τάξη δεν μπορεί να νοηθεί αλλά και να αναπαραχθεί ως τέτοια χωρίς την εργατική τάξη και ότι η εργατική τάξη ως τέτοια δεν νοείται χωρίς την αστική τάξη. Η διαλεκτική αυτή αντίθεση δεν διασφαλίζει την αρμονική συνύπαρξη και την ειρήνη στην καπιταλιστική κοινωνία. Συνυπάρχουν αλλά μέσω του διαρκούς ταξικού ανταγωνισμού την καπιταλιστική κοινωνία την διασχίζουν βαθιές αντιφάσεις. Μια βαθιά αντίφαση είναι η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων και οι περιορισμοί που επιβάλλουν οι σχέσεις παραγωγής (σχέσεις ιδιοκτησίας, κατανομή των εισοδημάτων) ως προς την αξιοποίηση του παραγόμενου πλούτου από την κοινωνία. Δηλαδή παρατηρείται μια αντίφαση μεταξύ της αύξησης του πλούτου και της αυξανόμενης αθλιότητας μεγάλου μέρους του πληθυσμού. Όπως παρατηρεί συγκεκριμένα ο Ρ. Αρόν «ο αντιφατικός χαρακτήρας του καπιταλισμού εκφράζεται στο γεγονός ότι η ανάπτυξη των μέσων παραγωγής, αντί να μεταφράζεται σε ανύψωση του βιοτικού επιπέδου των εργατών, μεταφράζεται σε μια διπλή διαδικασία προλεταριοποίησης και εξαθλίωσης».¹⁴

Το ξεπέραςμα, η ανατροπή του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, για τον Μαρξ, δεν θα σημαίνει την αλλαγή των ισορροπιών της ισχύος. Ο στόχος του περάσματος στο στάδιο του κομμουνισμού συνίσταται στο πέραςμα σε μια αταξική κοινωνία, και για αυτό υποστηρίζει ότι ιστορικό καθήκον της εργατικής τάξης είναι να ανατρέψει την ταξική κοινωνία καταργώντας όλες τις κοινωνικές τάξεις. Με άλλα λόγια, η επανάσταση του προλεταριάτου θα εξάλειφε τον ανταγωνιστικό χαρακτήρα της καπιταλιστικής κοινωνίας. Όπως το διατύπωνε στο Κομμουνιστικό Μανιφέστο «όταν το προλεταριάτο, στον αγώνα του ενάντια στην αστική τάξη, συγκροτηθεί αναγκαστικά σε τάξη, όταν γίνει με μια επανάσταση κυρίαρχη τάξη, καταργώντας

επανάσταση έγινε την στιγμή όπου οι καινούριες καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής έφθασαν σε ένα ορισμένο στάδιο ωριμότητας. Και ο Μαρξ, σε αυτό τουλάχιστον το κείμενο, προβλέπει μια ανάλογη διαδικασία για το πέραςμα από τον καπιταλισμό στο σοσιαλισμό. Οι παραγωγικές δυνάμεις αναπτύσσονται μέσα στους κόλπους της καπιταλιστικής κοινωνίας, οι σοσιαλιστικές σχέσεις οφείλουν να αναπτυχθούν μέσα στους κόλπους της τωρινής κοινωνίας πριν γίνει η επανάσταση που θα φέρει το τέλος της προϊστορίας».

¹⁴ Ρ. Αρόν, *Η εξέλιξη της κοινωνιολογικής σκέψης*, όπ.π., σ. 210.

βίαια τις παλιές παραγωγικές σχέσεις, τότε μαζί μ' αυτές θα καταργήσει και τους όρους ύπαρξης των ταξικών αντιθέσεων, θα καταργήσει γενικά τις τάξεις, κι έτσι θα καταργήσει και τη δική του ταξική κυριαρχία. Στη θέση της παλαιάς αστικής κοινωνίας με τις τάξεις της και τις ταξικές αντιθέσεις της μπαίνει μια ένωση, μέσα στην οποία η ελεύθερη ανάπτυξη του κάθε ατόμου είναι η προϋπόθεση για την ελεύθερη ανάπτυξη όλων».¹⁵

Κοινωνικές σχέσεις και το ιστορικό υποκείμενο

Μια θεμελιακή θεωρητική αρχή, προκείμενη του συστήματος σκέψης του Μαρξ είναι η κοινωνική σχέση ως σχέση ανθρώπου προς άνθρωπο. Ο άνθρωπος για τον Μαρξ είναι «κοινωνικό ζώο». Η «ουσία» του είδους του («ειδολογική ουσία») είναι ο ιδιαίτερος τρόπος της κοινωνικής του ύπαρξης, της ζωής του εν κοινωνία. Οι ανθρωπολογικές σταθερές, όπως η νοημοσύνη, η στοχοθεσία, η δράση, η παραγωγική και αναπαραγωγική εργασία, δεν μας επιτρέπουν να συλλάβουμε τον άνθρωπο ως ιστορικό υποκείμενο. Με άλλα λόγια, αυτές οι σταθερές δεν προσφέρουν την εξήγηση των ιδιαίτερων τρόπων σκέψης και δράσης, τους συγκεκριμένους κάθε φορά τρόπους ζωής και συνεργασίας των ανθρώπων. Για να μπορέσουμε να κατανοήσουμε τον άνθρωπο ως ιστορικό υποκείμενο θα πρέπει να τον τοποθετήσουμε στις εκάστοτε κοινωνικές σχέσεις εντός των οποίων σκέφτεται και δρα.

Οι κοινωνικές σχέσεις έχουν διαφορετικό κάθε φορά περιεχόμενο και μορφή, τα οποία προσδιορίζονται ιστορικά. Η ιστορική ιδιαιτερότητα των κοινωνικών σχέσεων συνίσταται στα συγκεκριμένα κάθε φορά νοητικά, νοηματικά και πρακτικά περιεχόμενα των κοινωνικών σχέσεων. Τα νοητικά και νοηματικά περιεχόμενα συνίσταται στις έννοιες και τα νοήματα βάσει των οποίων οι άνθρωποι αντιλαμβάνονται, κατανοούν και ερμηνεύουν τον κοινωνικό κόσμο και τις κοινωνικές σχέσεις. Βάσει αυτών των εννοιών και νοημάτων ρυθμίζουν τη δράση τους. Πρόκειται για ιδέες και έννοιες που μοιράζονται οι κοινωνικοί δρώντες. Αυτές αποκρυσταλλώνονται ως ρυθμιστικοί κανόνες της κοινωνικής ζωής μέσω της κοινωνικής πρακτικής των υποκειμένων.¹⁶

---

¹⁵ Κ. Μαρξ – Φ. Ένγκελς, *Το μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, όπ.π., σ. 75.

¹⁶ Μ.Ν. Αντωνοπούλου, *Οι κλασικοί της κοινωνιολογίας: Κοινωνική θεωρία και νεότερη κοινωνία*, όπ.π., σ. 124. «Είναι αυτά τα περιεχόμενα, τα νοητικά και νοηματικά περιεχόμενα, οι έννοιες με τις οποίες συλλαμβάνουν και ρυθμίζουν τις σχέσεις και τη δράση τους οι άνθρωποι, οι ιδέες και οι έννοιες που μοιράζονται οι κοινωνικοί δρώντες, τα οποία αποκρυσταλλώνονται, συγκεκριμενοποιούνται και αποσαφηνίζονται κατά την κοινωνική πρακτική, αποκτούν “κοινωνική ισχύ”, γίνονται δηλαδή

Εντός των κοινωνικών σχέσεων, οι άνθρωποι αναπτύσσουν και διαμορφώνουν τη συνείδηση και τη δράση τους. Εντός αυτών των σχέσεων αποκτούν γνώση και διαμορφώνουν συνείδηση και έτσι θέτουν στόχους · με άλλα λόγια εντός των κοινωνικών σχέσεων διαμορφώνουν τους νοηματικούς και πρακτικούς τους προσανατολισμούς. Ο τρόπος σκέψης των ανθρώπων διαμορφώνεται από τις κοινωνικές σχέσεις στις οποίες βρίσκονται ιστορικά. Είναι ενδεικτική η φράση του Μαρξ ότι το κοινωνικό είναι, η κοινωνική ύπαρξη καθορίζει την συνείδηση των ανθρώπων.

Οι άνθρωποι διαμορφώνουν την συνείδησή τους και τους πρακτικούς τους προσανατολισμούς στο πλαίσιο των κοινωνικών σχέσεων εντός των οποίων ζουν, δρουν και συνεργάζονται. Η ιστορικότητα των κοινωνικών σχέσεων και της ανθρώπινη κοινωνικής ύπαρξης και δράσης έγκειται στον ιδιαίτερο, χαρακτηριστικό κάθε φορά τρόπο με τον οποίο οργανώνονται και νοηματοδοτούνται οι κοινωνικές σχέσεις και με τον τρόπο που οργανώνεται και νοηματοδοτείται η συνεργασία και η δράση των ανθρώπων. Όπως υποστηρίζει η Μ.Ν. Αντωνοπούλου «άλλα περιεχόμενα (νοητικά και νοηματικά), άλλες μορφές κοινωνικών σχέσεων και πολιτισμικών πρακτικών χαρακτηρίζουν, για παράδειγμα, τις λεγόμενες πρωτόγονες κοινωνίες, άλλα τις κοινωνίες της προϊστορικής ή της ιστορικής αρχαιότητας, άλλα τις επιλεγόμενες μεσαιωνικές, άλλα τέλος τις σύγχρονες κοινωνίες. Οι κοινωνικές σχέσεις λοιπόν διαμορφώνουν διαφορετικά περιεχόμενα υπό διαφορετικές ιστορικές συνθήκες».¹⁷

Αυτό που ήθελε ο Μαρξ να αναδείξει ήταν οι ιστορικές ιδιαιτερότητες της καπιταλιστικής κοινωνίας, δηλαδή να προσεγγίσει και να αναλύσει κριτικά τις κοινωνικές σχέσεις, τις ιστορικές συνθήκες καθώς και τις βασικές έννοιες και κατηγορίες της αστικής πολιτικής οικονομίας, οι οποίες κατά τον Μαρξ συνέβαλαν στην μυστικοποίηση των κοινωνικών σχέσεων μέσω των αφαιρέσεων που διατύπωναν.¹⁸ Εδώ θα εξετάσουμε τις διαδικασίες διαμόρφωσης του καπιταλιστικού

ευρύτερα αποδεκτά στο πλαίσιο της κοινωνίας και μετατρέπονται σε “αντικειμενοποιημένες” αφαιρέσεις. Θεσμοθετούνται εντέλει ως κοινωνικά ισχύοντες, ρυθμιστικοί κανόνες των κοινωνικών σχέσεων, της κοινωνικής ζωής ευρύτερα».

¹⁷ Μ.Ν.Αντωνοπούλου, *Οι κλασσικοί της κοινωνιολογίας: Κοινωνική θεωρία και νεότερη κοινωνία*, όπ.π., σ. 122.

¹⁸ Μ.Ν.Αντωνοπούλου, *Οι κλασσικοί της κοινωνιολογίας: Κοινωνική θεωρία και νεότερη κοινωνία*, όπ.π., σ. 126-9. Για την Αντωνοπούλου ο Μαρξ «επισημαίνει ότι οι κατηγορίες της πολιτικής οικονομίας (αξία, εμπόρευμα, κεφάλαιο, μισθωτή εργασία, γαιοπρόσοδος, κέρδος κ.λπ.) εκφράζουν τις κοινωνικές σχέσεις και τις συνθήκες που χαρακτηρίζουν την καπιταλιστική κοινωνία και όχι τις συνθήκες της κοινωνικής ζωής των ανθρώπων γενικά ούτε τις κοινωνικές σχέσεις, τις σχέσεις

τρόπου παραγωγής, την εργασία στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής και την εμπορευματική ανταλλαγή ως την κυρίαρχη σχέση της καπιταλιστικής κοινωνίας. Από αυτή την σκοπιά μπορούμε να δούμε τις ιστορικές συνθήκες που υποστηρίζουν την αντιστροφή των κοινωνικών σχέσεων ως σχέσεων μεταξύ ανθρώπων σε σχέσεις μεταξύ ανθρώπων και πραγμάτων ή/και μεταξύ πραγμάτων.¹⁹

Διαδικασίες διαμόρφωσης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής

Μια σειρά διαδικασιών λειτούργησαν κατά κάποιο τρόπο ως σημαντικές προϋποθέσεις μετάβασης στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Την περίοδο του 14^{ου} - 15^{ου} αιώνα την χαρακτηρίζει ο Μαρξ ως «χρυσό αιώνα της απελευθέρωσης της εργασίας». Πρόκειται για τη μακρά ιστορική διαδικασία απόσπασης του αγρότη από τις φεουδαρχικές σχέσεις πρόσδεσής του με τη γη και της μετατροπής του σε «ελεύθερο» εργάτη. Η εμπορική επανάσταση του 16^{ου} αιώνα, η δημιουργία μιας παγκόσμιας αγοράς διακίνησης και κυκλοφορίας εμπορευμάτων κατά τον 17^ο αιώνα σηματοδοτούν μια μακρά διαδικασία διαμόρφωσης του κεφαλαίου. Η αναδυόμενη εμπορική τάξη άρχισε σταδιακά να συσσωρεύει εμπορικό κεφάλαιο. Το συσσωρευμένο εμπορικό κεφάλαιο μετατράπηκε σε παραγωγικό κεφάλαιο, δηλαδή κεφάλαιο το οποίο επενδύθηκε στην παραγωγική διαδικασία. Ο έμπορος μετατράπηκε σε κεφαλαιοκράτη-καπιταλιστή, δηλαδή σε κάτοχο των μέσων παραγωγής. Η δημιουργία της μανιφατούρας αποτέλεσε μια νέα συνθήκη παραγωγικής διαδικασίας, στην οποία καταγράφονται οι παραγωγικές σχέσεις που χαρακτηρίζουν τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής.

Η μανιφατούρα αναδύθηκε ιστορικά ως παραγωγική μονάδα στα μέσα του 15^{ου} αιώνα, όπου αρχικά συγκέντρωσε υπό την στέγη της τους αγρότες-χειροτέχνες

ανθρώπων προς ανθρώπους ανεξαρτήτως τόπου και χρόνου. Υποδεικνύει επίσης τον τρόπο με τον οποίο πρέπει να υποστούν τον απαραίτητο κριτικό έλεγχο, προκειμένου να αποκαλυφθούν το ιστορικό περιεχόμενο, οι ιστορικές προϋποθέσεις και συνεπώς η περιορισμένη θεωρητική τους εμβέλεια και εξηγητική δύναμη. Υποδεικνύει λοιπόν ο Μαρξ ότι, για να αποκαλυφθούν τόσο τα “όρια” των κατηγοριών της πολιτικής οικονομίας όσο και η μυστικοποίηση των κοινωνικών σχέσεων που χαρακτηρίζει την καπιταλιστική κοινωνία, πρέπει η έρευνα να μετακινηθεί σε άλλους τρόπους παραγωγής, σε άλλες κοινωνίες, στις οποίες οι κοινωνικές σχέσεις, οι σχέσεις ανθρώπων προς ανθρώπους είναι διαυγέστερες, είναι διαφορετικές».

¹⁹ Μ.Ν.Αντωνοπούλου, *Οι κλασικοί της κοινωνιολογίας: κοινωνική θεωρία και νεότερη κοινωνία*, ό.π., σ. 128-9. Για την Αντωνοπούλου «η θέση ότι οι κοινωνικές σχέσεις είναι σχέσεις μεταξύ προσώπων-ανθρώπων και όχι μεταξύ ανθρώπων και πραγμάτων, όχι μεταξύ πραγμάτων, μας επιτρέπει να διερωτηθούμε γιατί συμβαίνει αυτή η αναστροφή τόσο στη συνείδηση όσο και στην πρακτική των ανθρώπων εντός της καπιταλιστικής κοινωνίας, γιατί αντιλαμβάνονται και πραγματοποιούν τη σχέση τους ως σχέση των πραγμάτων που ανταλλάσσουν, των εμπορευμάτων, γιατί οι άνθρωποι στην καπιταλιστική κοινωνία έχουν υποκατασταθεί από τα εμπορεύματα, το “κεφάλαιο” που έχουν στη διάθεσή τους».

και στη συνέχεια μέχρι τα τέλη του 17^{ου} αιώνα αφομοίωσε και τα συντεχνιακά επαγγέλματα της πόλης.²⁰ Οι εργαζόμενοι-χειρώνακτες συγκεντρωνόνταν υπό την ίδια στέγη, χωρίς να έχουν στην κυριότητά τους κανένα μέσο παραγωγής (εργαλεία-πρώτες ύλες). Ο σχεδιασμός, η οργάνωση και ο έλεγχος της εργασιακής διαδικασίας μεταβιβάζονται στον ιδιοκτήτη των μέσων παραγωγής και του εμπορεύματος της εργατικής δύναμης, το οποίο έχει εξαγοράσει με την καταβολή του μισθού. Ο εργάτης στη μανιφατούρα και έπειτα στο καπιταλιστικό εργοστάσιο, το οποίο άρχισε να εμφανίζεται ως παραγωγική μονάδα στα τέλη του 18^{ου} και αρχές του 19^{ου} αιώνα με την είσοδο της ατμοκίνητης μηχανής, είναι ένας μισθωτός εργάτης, δηλαδή εργάτης που μισθώνει την εργασιακή του δύναμη στον καπιταλιστή έναντι του μισθού. Ο μισθός που λαμβάνει ο εργάτης είναι ένα μέρος της αξίας που παράγει, το υπόλοιπο μέρος της παραγόμενης από τον εργάτη αξίας ορίζεται από τον Μαρξ ως «υπεραξία». Πρόκειται για το ποσοστό της παραχθείσας αξίας που καρπώνεται ο καπιταλιστής, δηλαδή ο κάτοχος των μέσων παραγωγής.²¹

Εργασία στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής: Από την «συγκεκριμένη» στην «αφηρημένη εργασία»

Για τον Μαρξ, η εργασία δεν είναι μια ατομική δραστηριότητα ούτε μια υπερϊστορική μορφή παραγωγικής δραστηριότητας. Η εργασία είναι εγγενώς κοινωνική δραστηριότητα, η οποία αποκτά τη μορφή και τα περιεχόμενά της κάθε φορά εντός των κοινωνικών σχέσεων και των ιστορικών συνθηκών. Αφενός μπορεί η διαδικασία της εργασίας να χαρακτηρίζεται από κάποια διϊστορικά στοιχεία, όπως η στοχοθετούσα δραστηριότητα, το αντικείμενο και τα μέσα της εργασίας, αφετέρου η συγκεκριμένη μορφή που αποκτά η εργασία καθορίζεται από το ιστορικό στάδιο της κοινωνικής ανάπτυξης. Ασκεί κριτική ο Μαρξ στις κατηγορίες της πολιτικής οικονομίας, εν προκειμένω στις κατηγορίες της εργασίας και της παραγωγής, καθώς τείνουν να γενικεύουν τις μορφές που έχουν αποκτήσει στην καπιταλιστική κοινωνία ως αιώνιες, καθολικές, πανανθρώπινες και διϊστορικές. Η εκάστοτε ιστορική μορφή

---

²⁰ Μ.Ν. Αντωνοπούλου, *Οι κλασικοί της κοινωνιολογίας: Κοινωνική θεωρία και νεότερη κοινωνία*, όπ.π., σ. 187.

²¹ Ρ. Αρόν, *Η εξέλιξη της κοινωνιολογικής σκέψης*, όπ.π., σ. 227. Ο Αρόν αναφέρεται στους όρους της «υπερεργασίας» και της «υπεραξίας»: «Η υπεραξία είναι η ποσότητα αξίας που παράγει ο εργάτης πέρα από τον αναγκαίο χρόνο εργασίας, δηλαδή τον χρόνο εργασίας που απαιτείται για την παραγωγή αξίας ίσης με όση ο ίδιος έλαβε υπό μορφή μισθού. Το τμήμα της ημέρας εργασίας, που είναι αναγκαίο για την παραγωγή όσης αξίας αποκρυσταλλώνεται στον μισθό του, καλείται αναγκαία εργασία, ενώ το υπόλοιπο υπερεργασία. Η αξία που παράγεται στη διάρκεια της υπερεργασίας λέγεται υπεραξία».

της εργασίας και το περιεχόμενό της καθορίζονται από τις συγκεκριμένες παραγωγικές σχέσεις και τις παραγωγικές δυνάμεις.

Μια βασική ιστορική ιδιαιτερότητα του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής είναι η έκπτωση της «συγκεκριμένης», «ειδικής» εργασίας σε «αφηρημένη εργασία». Αυτή η ιδιαιτερότητα επιτρέπει την σύλληψη της εργασίας από την αστική πολιτική οικονομία ως αφηρημένη εργασία-δραστηριότητα, η οποία εξαντλείται μόνο στη σύνδεση του εργαζόμενου ατόμου με τα μέσα και τα αντικείμενα της εργασίας. Από αυτή την αφηρημένη σύλληψη της εργασίας αποκρύπτονται ακριβώς τα συγκεκριμένα ιστορικά περιεχόμενα της εργασίας.

Πιο συγκεκριμένα, η «συγκεκριμένη», «ειδική» εργασία είναι η εργασία η οποία διατηρεί μια άμεση σχέση με το παραγόμενο προϊόν. Η εργασία του τεχνίτη, για παράδειγμα, φέρει ποιοτικά χαρακτηριστικά, δηλαδή τη γνώση και την τεχνική δεξιότητα του υποκειμένου της εργασίας. Ο εργάτης φέρει την συγκεκριμένη τεχνογνωσία και την εφαρμόζει στην κατασκευή του συγκεκριμένου προϊόντος. Η σύνδεση του εργάτη με το προϊόν είναι άμεση, καθώς αυτός είναι που σχεδιάζει, οργανώνει, εκτελεί και ελέγχει την εργασιακή διαδικασία και το αποτέλεσμά της, δηλαδή το αντικείμενο-προϊόν της εργασίας του. Τα ειδικά χαρακτηριστικά του παραγόμενου προϊόντος συνιστούν αποτέλεσμα της εφαρμογής της τεχνογνωσίας του εργάτη κατά την παραγωγική διαδικασία.

Αντιθέτως, στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής του διευρυμένου καταμερισμού της εργασίας και του διαχωρισμού μεταξύ πνευματικής και χειρωνακτικής εργασίας, η «συγκεκριμένη» εργασία αντικαθίσταται από την «αφηρημένη εργασία». Η εκμηχάνιση της παραγωγής και ο καταμερισμός της εργασίας στο εργοστάσιο αφήρεσε από τον εργαζόμενο τη δυνατότητα σχεδιασμού, οργάνωσης και ελέγχου της παραγωγικής διαδικασίας. Ο εργαζόμενος αναλαμβάνοντας να διεκπεραιώσει μια συγκεκριμένη, περιορισμένη λειτουργία δεν έχει την εποπτεία της συνολικής παραγωγικής διαδικασίας. Το καθήκον του σχεδιασμού της παραγωγικής διαδικασίας και των τελικών προϊόντων αναλαμβάνεται από τους μηχανικούς της παραγωγής και ο έλεγχος της εργασίας από τους επιστάτες. Επίσης, η μηχανή σταδιακά άρχισε να ενσωματώνει μέσω της τεχνολογίας την τεχνογνωσία της ειδικής εργασίας, που απαιτούνταν για την παραγωγή του προϊόντος. Η παραγωγική διαδικασία δεν σχεδιάζεται και δεν οργανώνεται πια από τους ειδικευμένους τεχνίτες-εργάτες. Οι δεξιότητες των τεχνιτών αντικαθίσταται από την τεχνολογία που ενσωματώνουν οι μηχανές. Αυτό που καλούνται να αναπτύξουν οι

εργάτες του εργοστασίου είναι η μυϊκή τους δύναμη. Έτσι, η εργασία αποκτά τη μορφή της απλής ανάλωσης της εργασιακής δύναμης, έχοντας απωλέσει κάθε ποιοτικό χαρακτηριστικό.

Για τον Μαρξ αυτή η αφηρημένη μορφή εργασίας, δηλαδή της εργασίας ως απλής ανάλωσης εργασιακής δύναμης, θα πρέπει να αναγνωρίζεται ως μια συγκεκριμένη ιστορική μορφή εργασίας και να μην γενικεύεται ως μια διστορική μορφή της εργασίας. Μέσα από τη σύγκριση «ειδικής» και «αφηρημένης» εργασίας ο Μαρξ επιχείρησε να ασκήσει κριτική στη σύλληψη της αστικής πολιτικής οικονομίας για την εργασία ως μιας παραγωγικής δραστηριότητας, η οποία περιορίζεται στη σχέση του εργαζόμενου ατόμου με τα μέσα, τα εργαλεία και τις πρώτες ύλες και ως εκ τούτου έχει απωλέσει κάθε ιδιαίτερο ποιοτικό χαρακτηριστικό.

Μια άλλη σημαντική κριτική που άσκησε ο Μαρξ σχετικά με την αφηρημένη μορφή της εργασίας στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής σχετίζεται με το φαινόμενο της «πραγμοποίησης». Ο εργαζόμενος στην εργοστασιακή παραγωγή δεν αντιλαμβάνεται τον εαυτό του ως παραγωγό, ούτε το παραγόμενο προϊόν ως αποτέλεσμα της συντονισμένης δράσης των εργαζομένων. Το προϊόν φεύγει από τον έλεγχο των εργατών και φαντάζει σαν ένα ανεξάρτητο από αυτούς αντικείμενο-πράγμα. Επίσης, ο συντονισμός της εργασιακής δύναμης από τη μηχανή δημιουργεί την αίσθηση μιας παραγωγικής δύναμης που είναι ενσωματωμένη στη μηχανή και είναι ανεξάρτητη από τον εργάτη και συνάμα επιβάλλεται σε αυτούς ως μια ανεξάρτητη δύναμη, πέρα από τον έλεγχο τους. Ο εργάτης συντονιζόμενος με τους ρυθμούς της μηχανής εκπίπτει σε εξάρτημα αυτής. Έτσι, η μορφή της εργασίας ως σχέσης μεταξύ ανθρώπων αποκτά τη μορφή της σχέσης μεταξύ πραγμάτων (μηχανών – «εξαρτημάτων» (δηλ. ανθρώπων) και μηχανών - παραγόμενων προϊόντων).

Το εμπόρευμα ως η κεντρική σχέση της καπιταλιστικής κοινωνίας

Το εμπόρευμα είναι το ανταλλάξιμο έναντι κάποιας αξίας αντικείμενο. Ο όρος «εμπόρευμα» δεν αποδίδει την αντικειμενική, υλική υπόσταση ενός πράγματος, αλλά μια σχέση και πιο συγκεκριμένα μια σχέση αξίας. Η υπόσταση του εμπορεύματος είναι κοινωνική και συνίσταται στην ανταλλαξιμότητά του. Η ανταλλαγή εμπορευμάτων δεν εμφανίζεται μόνο στην καπιταλιστική κοινωνία. Μορφές αγοράς υπήρχαν και σε παλαιότερους κοινωνικούς σχηματισμούς, όπου η εμπορευματική ανταλλαγή ήταν μια πρακτική τυχαία, μεμονωμένη, άλλοτε περιστασιακή ή/και

περιορισμένη χρονικά και χωρικά. Στην καπιταλιστική κοινωνία, όμως, η εμπορευματική ανταλλαγή συνιστά την κεντρική κοινωνική σχέση, στο βαθμό που οι κοινωνικές σχέσεις ως σχέσεις μεταξύ ανθρώπων να εμφανίζονται ως σχέσεις μεταξύ πραγμάτων και οι σχέσεις μεταξύ πραγμάτων να παίρνουν τη μορφή των κοινωνικών σχέσεων, όπως λέει ο Μαρξ. Το εμπόρευμα ως σχέση ανταλλαγής βάσει μιας αξίας μεσολαβεί σχεδόν όλες τις κοινωνικές σχέσεις και τις συγκροτεί με τους όρους του, δηλαδή ως ανταλλαγές αξιών.

Πιο συγκεκριμένα, μια ιστορική ιδιαιτερότητα του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής είναι ο μετασχηματισμός της εργασιακής ικανότητας σε εμπόρευμα. Ο εργαζόμενος δεν έχει στην κυριότητά του κανένα μέσο παραγωγής ούτε κάνει χρήση κάποιου δικαιώματος νομής των εργαλείων, της γης, των πρώτων υλών. Το μόνο που κατέχει είναι η εργασιακή του δύναμη, η οποία στην καπιταλιστική αγορά εργασίας αποκτά τη μορφή του εμπορεύματος. Ο εργάτης πουλάει την εργασιακή του δύναμη στον κεφαλαιοκράτη, τον ιδιοκτήτη των μέσων παραγωγής, έναντι μιας αξίας, η οποία εκφράζεται στο ύψος του μισθού.

Το ποσό της αξίας πώλησης της εργασιακής δύναμης εκφράζεται σε χρήμα, δηλαδή στο εμπόρευμα που έχει το ρόλο του «γενικού ισοδύναμου» όλων των εμπορευμάτων. Με αυτό τον τρόπο και ο εργαζόμενος γίνεται κάτοχος εμπορεύματος-χρήματος και μέσω αυτού μεταβαίνει στην αγορά ως καταναλωτής για να προμηθευθεί τα αναγκαία αγαθά-εμπορεύματα για την κάλυψη των αναγκών του. Στην αγορά, δηλαδή, το άτομο δεν εισέρχεται ως παραγωγός αγαθών-εμπορευμάτων τα οποία διαθέτει προς πώληση προκειμένου να εξασφαλίσει διά του χρήματος εμπορεύματα-αγαθά, προϊόντα δηλαδή άλλων παραγωγών. Ο εργαζόμενος στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής έχει μετατραπεί και αυτός σε ένα εμπόρευμα (δηλαδή, η εργασιακή του δύναμη) το οποίο πουλά στον καπιταλιστή. Ανταλλάσει δηλαδή το εμπόρευμα που κατέχει, την εργασιακή του δύναμη, προς ένα άλλο εμπόρευμα-χρήμα (το γενικό ισοδύναμο) για να αποκτήσει πρόσβαση στην αγορά άλλων αναγκαίων εμπορευμάτων-αγαθών.

Μια βασική έννοια του συστήματος σκέψης του Μαρξ είναι η «μυστικοποίηση» των κοινωνικών σχέσεων. Οι κοινωνικές σχέσεις μεταξύ των εργατών αποκρύπτονται ως άμεσες σχέσεις ανθρώπου προς άνθρωπο και εμφανίζονται ως σχέσεις μεταξύ των ατόμων και πραγμάτων ή/και ως σχέσεις μεταξύ των ίδιων των πραγμάτων. Όπως υποστηρίζει ο Μαρξ «οι ιδιωτικοί παραγωγοί εισέρχονται σε κοινωνική επαφή πρώτα μέσω πραγμάτων. Οι κοινωνικές σχέσεις των

εργασιών τους δεν είναι και ως εκ τούτου δεν εμφανίζονται ως άμεσα κοινωνικές σχέσεις των προσώπων στις εργασίες τους, αλλά ως πραγμώδεις σχέσεις των προσώπων ή κοινωνικές σχέσεις των πραγμάτων. Η πρώτη και γενικότατη όμως παράσταση του πράγματος ως ενός κοινωνικού πράγματος είναι η μεταμόρφωση του προϊόντος της εργασίας σε εμπόρευμα. Ο μυστικισμός των εμπορευμάτων εκπηγάξει λοιπόν από το ότι οι κοινωνικοί προσδιορισμοί των ιδιωτικών εργασιών τους εμφανίζονται στους ιδιωτικούς παραγωγούς ως κοινωνικοί φυσικοί προσδιορισμοί των προϊόντων της εργασίας, το ότι οι κοινωνικές σχέσεις παραγωγής των προσώπων εμφανίζονται ως κοινωνικές σχέσεις των πραγμάτων με πράγματα και με πρόσωπα».²²

Τα αγαθά-εμπορεύματα στην αγορά φέρουν κατά τον Μαρξ δύο μορφές αξίας: την α) αξία χρήσης και την β) ανταλλακτική αξία. Η αξία χρήσης συνίσταται στην αξία των ιδιοτήτων, των ποιοτικών χαρακτηριστικών των εμπορευμάτων που το καθιστούν αντικείμενο χρήσης και κατανάλωσης. Πρόκειται για την αξία της χρησιμότητας των προϊόντων, δηλαδή της «ικανότητάς» τους να καλύπτουν ανάγκες (υλικές και πνευματικές). Η ανταλλακτική αξία εκφράζεται στην τιμή του προϊόντος και συνίσταται στη σχέση ισοδυναμίας του με άλλα εμπορεύματα ή/και με όλα τα εμπορεύματα βάσει του χρήματος, δηλαδή του γενικού ισοδύναμου.

Το χρήμα είναι το εμπόρευμα που λειτουργεί ως γενικό ισοδύναμο, δηλαδή είναι το μέτρο της αξίας όλων των άλλων εμπορευμάτων. Το χρήμα, επομένως, καθίσταται η γενική μορφή της αξίας. Στην πιο αφηρημένη του μορφή το χρήμα είναι στην νομισματική του μορφή, δηλαδή όταν το ίδιο το υλικό υπόστρωμα του χρήματος (το μέταλλο, το χαρτί) δεν είναι το ίδιο εμπόρευμα, δεν εκφράζει καμιά αξία, παρά μόνο αυτή τη σχέση ισοδυναμίας.

Ο Μαρξ στο *Κεφάλαιο* κάνει λόγο για τρεις τύπους ανταλλαγής. Οι δύο πρώτοι τύποι ανταλλαγής συνίσταται στην ανταλλαγή εμπορευμάτων μέσω του χρήματος ή χωρίς τη μεσολάβησή του. Έχουμε, λοιπόν, δύο μορφές ανταλλαγής, μια άμεση και μια έμμεση. Η πρώτη μορφή (άμεσης) ανταλλαγής συνίσταται στον αντιπραγματισμό, δηλαδή στην ανταλλαγή εμπορευμάτων «χέρι με χέρι». Στην περίπτωση που την ανταλλαγή εμπορευμάτων τη μεσολαβεί το χρήμα, η σχέση της

---

²² Κ.Μαρξ, *Εμπόρευμα και χρήμα*, μετ. Γ.Σταμάτης, Κριτική, Αθήνα 1991, σ. 78-9.

ανταλλαγής έχει τη μορφή: E-X-E. Εδώ έχουμε τη μεσολάβηση του χρήματος ως γενικού ισοδύναμου όλων των εμπορευμάτων.²³

Κατά τον Μαρξ, στην καπιταλιστική κοινωνία έχουμε και έναν άλλο τύπο ανταλλαγής, ο οποίος έχει τη μορφή: X-E-X. Πρόκειται για την κύρια μορφή ανταλλαγής στο καπιταλιστικό σύστημα, όπου η διαδικασία της ανταλλαγής «πηγαίνει από χρήμα σε χρήμα περνώντας από το εμπόρευμα».²⁴ Αυτός ο τύπος ανταλλαγής επιτρέπει την πραγματοποίηση κέρδους. Η επιδίωξη του κέρδους είναι, για τον Μαρξ, θεμελιώδες χαρακτηριστικό, η ουσία του καπιταλιστικού συστήματος. Για να εξηγήσει τον τρόπο με τον οποίο επιτυγχάνεται το κέρδος, ο Μαρξ ανέπτυξε τη θεωρία της υπεραξίας μέσα από τρεις προτάσεις, που αφορούν τη θεωρία της αξίας, του μισθού και της υπεραξίας. Πριν, όμως, προχωρήσουμε στην συνοπτική παρουσίαση αυτής θεωρίας, θα συνοψίσουμε το κεφάλαιο αυτό, ενθυμούμενοι τον ορισμό του Μαρξ για το κεφάλαιο ως την κοινωνική σχέση μεταξύ των ανθρώπων η οποία παίρνει τη μορφή μιας σχέσης μεσολαβούμενης από πράγματα.

Στην καπιταλιστική κοινωνία, υπάρχουν διαφορετικά είδη κεφαλαίου, όπως το πάγιο κεφάλαιο (μέσα παραγωγής: εργαλεία, μηχανές, εγκαταστάσεις), το μεταβλητό κεφάλαιο (η μισθωτή εργασία ή αλλιώς το εμπόρευμα εργασιακή δύναμη), τα εμπορεύματα-προϊόντα, και το χρήμα. Στην εξέλιξη της καπιταλιστικής κοινωνίας οτιδήποτε μπορεί να υπαχθεί στο κεφάλαιο λειτουργεί ως τέτοιο, δηλαδή αποκτά μια αξία. Το κεφάλαιο είναι η επιτομή, η σύνοψη όλων των αξιών. Ένα σημαντικό χαρακτηριστικό του κεφαλαίου είναι η πρόσθεση αξίας στην αξία, όπως λέει ο Μαρξ το κεφάλαιο «είναι αξία που μπορεί να προσθέτει αξία στον εαυτό του [...], που προσθέτει υπεραξία». Όπως επισημαίνει η Αντωνοπούλου, το κεφάλαιο «εκφράζει και συνοψίζει όλες τις σχέσεις της εμπορευματικής ανταλλαγής που πραγματοποιούνται στο πλαίσιο της καπιταλιστικής κοινωνίας, ενώ το εμπόρευμα συνιστά τη “στοιχειώδη μορφή” του κεφαλαίου και του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής».²⁵ Οτιδήποτε, λοιπόν, αποκτά αξία και εισέρχεται στο κύκλωμα της

---

²³ Κ. Μαρξ, *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, όπ.π., σ. 191. Υποστηρίζει για τους δύο τύπους ανταλλαγής ο Μαρξ ότι «στη μορφή E-X-E είναι το εμπόρευμα αυτό το οποίο αποτελεί το αφηρητικό και το τελικό σημείο, ενώ στη μορφή X-E-X είναι το χρήμα. Στην πρώτη μορφή το χρήμα διαμεσολαβεί την ανταλλαγή εμπορευμάτων, στη δεύτερη μορφή το εμπόρευμα διαμεσολαβεί την επαναμετατροπή του χρήματος σε χρήμα. Το χρήμα που στην πρώτη μορφή εμφανίζεται ως απλό μέσο, στη δεύτερη μορφή εμφανίζεται ως τελικός σκοπός της κυκλοφορίας, ενώ το εμπόρευμα στην πρώτη μορφή εμφανίζεται ως τελικός σκοπός, στη δεύτερη μορφή ως απλό μέσο».

²⁴ Ρ. Αρόν, *Η εξέλιξη της κοινωνιολογικής σκέψης*, όπ.π., σ. 224.

²⁵ Μ.Ν.Αντωνοπούλου, *Οι κλασικοί της κοινωνιολογίας: Κοινωνική θεωρία και νεότερη κοινωνία*, όπ.π., σ. 173.

εμπορευματικής ανταλλαγής προκειμένου να πραγματοποιήσει την αξία του και να προσθέσει αξία (υπεραξία) «στον εαυτό του» λειτουργεί με τους όρους του κεφαλαίου. Ο τρόπος λειτουργίας ως κεφαλαίου, δηλαδή ως αξίας που τείνει «πραγματοποιήσει» και να αυξήσει την αξία του, φαίνεται να υποστηρίζει την αυτονόμησή του ως προς το υποκείμενο άνθρωπος. Η εργασιακή δύναμη, για παράδειγμα, η «ζωντανή εργασία» μετατρέπεται σε εμπορευματική αξία και πωλείται στον καπιταλιστή. Επίσης, αυτή η ίδια η ικανότητα εργασίας ενσωματώνεται στη μηχανή, όπως και όλες οι δεξιότητες, η γνώση και η εμπειρία. Με αυτό τον τρόπο, η εργασιακή δύναμη αυτονομείται από το φορέα της, το άτομο.

Για παράδειγμα, αν εστιάσουμε στις σχέσεις εργασίας στον τριτογενή τομέα (υπηρεσίες), θα μπορούσαμε να πούμε ότι ένα μέρος του ψυχισμού του ανθρώπου αποκτά τη μορφή του εμπορεύματος και λειτουργεί με όρους κεφαλαίου. Πιο συγκεκριμένα, η ευχάριστη προσωπικότητα, η υπομονή, ο ενθουσιασμός, το χαμόγελο ως επικοινωνιακές αρετές τίθενται από τον εργοδότη ως προαπαιτούμενα προσόντα του εργαζομένου. Αυτό σημαίνει, για παράδειγμα, ότι το χαμόγελο αποκτά αξία. Ο εργαζόμενος πουλάει την ικανότητα του να χαμογελάει στον πελάτη. Αρχικά την πουλάει στον εργοδότη του και κατόπιν την προωθεί στον πελάτη για να αυξήσει την ανταλλακτική αξία (τιμή) της υπηρεσίας που «προσφέρει» στον πελάτη. Επομένως, μια συναισθηματική έκφραση αποκτά εμπορευματική αξία, η οποία αυξάνει την αξία του εμπορεύματος-υπηρεσίας που διατίθεται προς αγορά από τους καταναλωτές. Η συναισθηματική έκφραση παύει να είναι μια αυθόρμητη, άμεση, υποκειμενική έκφραση του εργαζόμενου και γίνεται ένα προσόν το οποίο ελέγχεται από τον εργοδότη και συνάμα αποκτά εμπορευματική αξία που προσθέτει αξία στο εμπόρευμα-υπηρεσία που ρίχνεται στην αγορά.²⁶

---

²⁶ Βλ. Ζ. Μπωντριγιάρ, *Η καταναλωτική κοινωνία*, προλ. J.D. Mayer, μετ. Β. Τομανάς, Νησίδες, Θεσσαλονίκη, 2005, σ. 197, όπου ο Μπωντριγιάρ κάνει λόγο το «θεσμικό χαμόγελο» και την εμπορευματοποίηση των ανθρώπινων σχέσεων. Υποστηρίζει ότι «η απώλεια της (αυθόρμητης, αμοιβαίας, συμβολικής) ανθρώπινης σχέσης είναι το θεμελιώδες γεγονός των κοινωνιών μας. Πάνω σ' αυτήν ακριβώς τη βάση παρευρισκόμαστε στην συστηματική επανενστάλαξη ανθρώπινης σχέσης –με τη μορφή σημείων- μέσα στο κοινωνικό κύκλωμα, και στην κατανάλωση αυτής της σημανόμενης σχέσης, αυτής της σημανόμενης ανθρώπινης ζεστασιάς. Η κοπέλα υποδοχής, η κοινωνική λειτουργός, ο μηχανικός δημοσίων σχέσεων, το rip-up της διαφήμισης, όλοι αυτοί οι αξιωματούχοι απόστολοι έχουν για εγκόσμια αποστολή τη δωρεά, τη λίπανση των κοινωνικών σχέσεων με το θεσμικό χαμόγελο. Βλέπουμε παντού τη διαφήμιση να απομιμείται τους πολύ οικείους, φιλικούς, προσωπικούς τρόπους επικοινωνίας». Επίσης βλ. C.W. Mills, *Οι χαρτογιακάδες: Η νέα μεσαία αμερικάνικη τάξη*, μετ. Φ.Ρ. Σοφιανού, Κάλβος, Αθήνα, σ. 281. Ο Mills υποστηρίζει πως «σε μια κοινωνία υπαλλήλων, όπου κυριαρχεί η νοοτροπία του μάρκετινγκ, είναι αναπόφευκτο να δημιουργηθεί μια αγορά προσωπικοτήτων. Γιατί στη μεγάλη μεταστροφή από χειρωνακτικές επιδεξιότητες στην τεχνική της “μεταχείρισης”, της πώλησης και της εξυπηρέτησης ανθρώπων, προσωπικά ή ακόμα και εντελώς ιδιωτικά χαρακτηριστικά του υπαλλήλου υποτάσσονται στη σφαίρα της ανταλλαγής και αποκτούν

Η κοινωνική σχέση των ατόμων μεσολαβούμενη από πράγματα συνίσταται στο ότι κάθε τι που αποκτά αξία και λειτουργεί ως κεφάλαιο αυτονομείται ως προς τον άμεσο δημιουργό, παραγωγό του, λειτουργεί δηλαδή ως αυθύπαρκτο πράγμα με δική του αξία.

Θεωρία της αξίας, του μισθού και της υπεραξίας

Ο Μαρξ για να εξηγήσει τον τρόπο επιδίωξης κέρδους στο καπιταλιστικό σύστημα ανέπτυξε τρεις προτάσεις ή αλλιώς τρεις θεωρίες: θεωρία της αξίας, θεωρία του μισθού, θεωρία της υπεραξίας.

Η πρώτη πρόταση συνίσταται στη λεγόμενη θεωρία της αξίας-εργασίας. Ο Μαρξ υποστηρίζει ότι η αξία οποιουδήποτε εμπορεύματος είναι σχεδόν ανάλογη προς την ποσότητα της μέσης κοινωνικής εργασίας που είναι αποκρυσταλλωμένη σε αυτό. Ο Μαρξ αναγνωρίζει τις διακυμάνσεις των τιμών και τη διαφορετική υφή των εργασιών. Εν τούτοις θεωρεί ότι ο μόνος ποσοτικά μετρήσιμος τρόπος υπολογισμού της ανταλλακτικής αξίας ενός εμπορεύματος είναι ο μέσος κοινωνικά αναγκαίος χρόνος εργασίας για την παραγωγή αυτού του εμπορεύματος στο πλαίσιο του σταδίου ανάπτυξης της συγκεκριμένης κοινωνίας.

Η δεύτερη πρόταση συνίσταται στη θεωρία του μισθού. Ο Μαρξ υποστηρίζει ότι ο μισθός που καταβάλλει ο καπιταλιστής στον εργάτη αντιστοιχεί με την ποσότητα των παραγόμενων εμπορευμάτων, τα οποία επιτρέπουν την ατομική και οικογενειακή επιβίωση, δηλαδή για την αναπαραγωγή του εργάτη και της οικογένειάς του.

Η τρίτη πρόταση συνίσταται στη θεωρία της υπεραξίας. Όπως το διατυπώνει ο Αρόν, πρόκειται για την «ποσότητα αξίας που παράγει ο εργάτης πέρα από τον αναγκαίο χρόνο εργασίας, δηλαδή τον χρόνο εργασίας που απαιτείται για την παραγωγή αξίας ίσης με όση ο ίδιος έλαβε υπό μορφή μισθού».²⁷ Με άλλα λόγια, ο εργάτης δουλεύει περισσότερες ώρες από αυτές που του είναι απαραίτητες για την παραγωγή αξίας, που ισούται με το μισθό του. Έχουμε, δηλαδή, να κάνουμε με ένα μέρος πρόσθετης εργασίας, την οποία δεν πληρώνεται ο εργάτης αλλά την ιδιοποιείται ο καπιταλιστής. Αυτό το χρονικό τμήμα πρόσθετης εργασίας ονομάζεται

εμπορική σημασία, γίνονται εμπορεύματα της αγοράς εργασίας. Οπότε γίνεται μεταβίβαση του ελέγχου των ατομικών προσωπικών χαρακτηριστικών σε έναν άλλον για κάποιο αντάλλαγμα ή πώληση αυτών των χαρακτηριστικών τα οποία επιδρούν στις εντυπώσεις που δημιουργεί κάποιος επάνω στους άλλους, δημιουργείται μια αγορά προσωπικοτήτων».

²⁷ Ρ. Αρόν, *Η εξέλιξη της κοινωνιολογικής σκέψης*, όπ.π., σ. 227.

υπερεργασία και η πρόσθετη παραγόμενη αξία σε αυτό το τμήμα του εργάσιμου χρόνου υπεραξία. Η αύξηση της υπεραξίας μπορεί να επιτευχθεί τόσο με την επιμήκυνση της διάρκειας της εργασίας όσο και με την αύξηση της παραγωγικότητας, με την προϋπόθεση ότι ο μισθός του εργάτη δεν αυξάνεται αναλόγως.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Μ.Ν.Αντωνοπούλου, *Οι κλασικοί της κοινωνιολογίας: Κοινωνική θεωρία και νεότερη κοινωνία*, Σαββάλας, Αθήνα 2008.
- Χ.Αρεντ, *Η ανθρώπινη κατάσταση*, μετ. Σ.Ροζάνης - Γ.Λυκιαρδόπουλος, Γνώση, Αθήνα 1986.
- Ρ.Αρόν, *Η εξέλιξη της κοινωνιολογικής σκέψης*, μετ. Μπ.Λυκούδης, Γνώση, Αθήνα 2008.
- Κ. Μαρξ- Φ. Ένγκελς, *Το μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, μετ. Γ. Κόττης, εισ. Ε. Hobsbawm, μετ. εισ. Β. Καπετανγιάννης, Θεμέλιο, Αθήνα 2004.
- Κ. Μαρξ, *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, μετ. Χ. Μπαλωμένος, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2010.
- Κ.Μαρξ, *Εμπόρευμα και χρήμα*, μετ. Γ.Σταμάτης, Κριτική, Αθήνα 1991.
- C.W. Mills, *Οι χαρτογιακάδες: Η νέα μεσαία αμερικάνικη τάξη*, μετ. Φ.Ρ. Σοφianού, Κάλβος, Αθήνα χ.χ.
- Z. Μπωντριγιάρ, *Η καταναλωτική κοινωνία*, προλ. J.D. Mayer, μετ. Β. Τομανάς, Νησίδες, Θεσσαλονίκη, 2005.
- G. Ritzer, *Σύγχρονη Κοινωνιολογική Θεωρία*, μτφρ. Γ. Χρηστίδης, επιμ. Ι. Κουτανζόγλου, Κριτική, Αθήνα 2012.